

goede initiatief. Wij mogen van onze kant Van der Ham dankbaar zijn voor de heldere boodschap die hij brengt. Met de waterveiligheid moet ons land inderdaad nooit marchanderen! De nieuwe gegevens over de omvang van de zeespiegelstijging mogen dit onderstrepen.

Het boek geeft overigens nog veel meer, deels reeds bekende, lessen mee. De dijken lagen er uiterst belabberd bij, volgens een landbouwer zelfs 'in verregaande staat van verwaarlozing' (p. 95). Het onderhoud was gebrekkig, konijnen en mollen hadden vrij spel en de bevolking was volstrekt niet op een ramp voorbereid. De waterschapsorganisatie was erg versnipperd en de verhouding met de provincie moeizaam (p. 52). Niet de dijkgraaf, maar de burgemeester(s) viel(en) op door kordaat optreden. Niet alle slachtoffers vielen direct in de rampnacht, maar pas de volgende dagen, in de tweede nacht werden nog ongeveer 1050 mensen gered (p. 203). Sommige slachtoffers zijn helaas nooit teruggelaten. De hulpverlening kwam aanvankelijk zeer traag op gang en de rampenorganisatie raakte na enkele dagen zonder slaap vermoeid. Er werd nauwelijks psychische bijstand verleend. Gemeenten uit heel andere delen van het land gaven hulp en beschouwden hun getroffen collega's als zogenaamde adoptiegemeenten en ook het buitenland bleef niet achter, bijvoorbeeld in de vorm van de Scandinavische houten noodwoningen. Alles tezamen dus in verschillende opzichten een buitengewoon waardevol boek van een schrijver voor wie de wereld van het water geen geheimen heeft. Van mij mag dit vlot geschreven boek als verplichte literatuur voor nieuwe parlementariërs en waterschapsbestuurders en op universiteiten en scholen worden voorgeschreven.

JELLE VERVLOET

Willem van Ham en Karel Leenders, *Polders in kaart. Noord-West Brabant 1565-1590*. Zwolle: WBooks i.s.m. Kunstcommissie Waterschap Brabantse Delta 2018, 128 pp. + 2 losse uitvoerbare kaarten. ISBN 978-94-625-8257-6, hb.

Willem van Ham, gemeentearchivaris in ruste van Bergen op Zoom, en Karel Leenders, historisch geograaf die onder meer zijn sporen heeft verdiend bij het onderzoek naar de landschapontwikkeling van het westen van de provincie Noord-Brabant en van het aangrenzende deel van België, hebben de handen ineengeslagen bij de beschrijving van een tweetal gedetailleerde zestiende-eeuwse kaarten van noordwestelijk Noord-Brabant, het zeekele gebied dat vanaf de late middeleeuwen door inpoldering op het water is veroverd. Het gekarteerde gebied omvat behalve de ingedijkte polders ook de slikken, zandplaten, gorzen, prielen en geulen binnen de limieten van het voormalige Markizaat van Bergen

op Zoom en van de vroegere Baronie van Breda. De samenwerking tussen beide auteurs heeft geleid tot een door uitgeverij WBooks fraai uitgegeven boekwerk in groot formaat. Los bijgevoegd zijn grote reproducties van beide kaarten, weliswaar niet op ware grootte, maar leesbaar en hanteerbaar.

Van beide manuscriptkaarten die allebei hetzelfde gebied beslaan, wordt de oudste (uit 1565) in de wandeling de 'Gastelse kaart' genoemd. Hij maakt deel uit van het archief van de Sint-Bernardusabdij te Bornem (B). Vanaf de middeleeuwen bezat deze eertijds in Hemiksem aan de Schelde gevestigde geestelijke instelling in West-Brabant talrijke goederen. Vanwege deze bezittingen was het nuttig om over deze overzichtskaart te beschikken. Naast de abt van de Sint-Bernardusabdij fungeerde de Markies van Bergen op Zoom als opdrachtgever. Diens territorium strekte zich eveneens uit over grote delen van het in kaart gebrachte gebied. Zijn exemplaar van de kaart is verloren gegaan. De naam 'Gastelse kaart' is pas vrij recent opgedoken hangt kennelijk samen met het feit dat in de titel van de kaart, Oudt- en Nieuw Gastel (thans Oud- en Nieuw Gastel) als eerste in een langere reeks namen wordt vermeld.

Naderhand, in 1590, kwam de zogenaamde 'Mauritskaart' tot stand. Deze is genoemd naar Prins Maurits die in datzelfde jaar Breda op de Spanjaarden veroverde en daarmee West-Brabant voor een groot deel veilig stelde voor de Republiek. Deze kaart berust in het Nationaal Archief in Den Haag. De Mauritskaart wordt door de auteurs beschouwd als een 'update' van de 'Gastelse kaart'. Blijkens de aanbiddingstekst werd hij Maurits cadeau gedaan door landmeter Jan Symonsz uit (Oud of Nieuw?) Gastel die op deze manier probeerde nieuwe opdrachten binnen te halen. Deze Jan had eerder, samen met de uit Breda afkomstige Cornelis Pieterszoon, ook de 'Gastelse kaart' vervaardigd.

Op de 'Gastelse kaart' (1565) brachten de landmeters ook zichzelf in beeld.

Het boek is redelijk strak ingedeeld. Dat geldt vooral voor de eerste twee hoofdstukken die betrekking hebben op de kaarten zelf. Na de niet te vermijden 'woorden vooraf' van opdrachtgevers en gebruikers en de al evenzeer verplichte inleiding wordt in het eerste hoofdstuk per afzonderlijke kaart vrij uitputtend ingegaan op de daarop voorkomende topografische verschijnselen: hoe ziet het buitendijkse land eruit en hoe wordt het gebruikt, waar bevinden zich de geulen en de prielen en hoe heten ze, wat is binnen de polders het verloop van de wegen en waar liggen de dorpen en steden. Voorts wordt kort ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van deze objecten.

Opvallend is dat bij de 'Gastelse kaart' in alle polders uitsluitend de hoofdstructuurlijnen zoals dijken en waterlopen zijn ingetekend, terwijl bij de 'Mauritskaart' met name in de polders waarvan Prins Maurits toentertijd het vruchtgebruik had verkregen, ook de percelering gedetailleerd in beeld is gebracht. Kennelijk is door Symonsz geprobeerd om met deze informatie in te spelen op door hem veronderstelde noden van de prinselijke financiële administratie (de heffing van grondbelasting en pachtgelden). De opdeling van het cultuurland in kavels zien we uitsluitend optreden in de polders in de omgeving van Willemstad, Klundert, Fijnaart en Standaardbuiten. Dit waren waarschijnlijk de landdelen die op dat moment aan het bewind van de Spaans gezinde markies van Bergen op Zoom waren onttrokken en die ver genoeg van het krijgsgewoel verwijderd lagen om veilig ten gunste van de prins te kunnen worden geëxploiteerd.

In het volgende hoofdstuk komt de cartografische grondslag van beide kaarten aan de orde. Heel systematisch en overzichtelijk en vooral ook beknopt worden in dat kader achtereenvolgens de volgende onderwerpen behandeld; bij de 'Gastelse kaart': de benaming; een verantwoording van de moderne tekstweergave; wat op de achterzijde van de kaart is opgeschreven; de oriëntatie; de datum van totstandkoming; de gehanteerde techniek; het materiaal waarop de kaart is getekend en de toestand waarin de kaart zich bevindt; verloren gegane exemplaren en kopieën; de cartografische betrouwbaarheid en bijzonderheden zoals de weergave van het land, het water en de woonkernen. De cartografische aspecten van de 'Mauritskaart' komen op een soortgelijke systematische manier aan de orde. Afwijkend van de bespreking van de 'Gastelse kaart' is hier aan het begin een extra paragraafje ingelast over de titel van de kaart met aanbiddingstekst van de landmeter (gericht tot Prins Maurits). Mij viel trouwens op dat bij de behandeling van de 'Gastelse kaart' de tekenaars/landmeters en de schaal niet zijn vermeld terwijl dit bij de 'Mauritskaart' wel het geval is. Hier betrappen we de samenstellers op een slordigheidje, of is er opzet in het spel?

Na de hoofdstukken waarin puntsgewijs de topografie en de cartografische grondslagen aan de orde komen, volgen twee meer beschrijvende hoofdstukken. Het eerste daarvan is gewijd aan de historie en de techniek en het tweede aan de vorming van het polderland. In het eerste wordt uitgebreid stilgestaan bij de ontwikkeling van de cartografische weergave van Noordwestelijk Brabant voorafgaande aan de totstandkoming van de 'Gas-

telse kaart'. Een en ander wordt toegelicht aan de hand van eerder verschenen kaarten van deze regio. Ik vraag mij af of dit deel van de publicatie inhoudelijk echt meerwaarde heeft. Voor specialisten op dit terrein biedt het weinig nieuws. Er is inmiddels in recente overzichtswerken nogal wat aandacht aan deze 'voorlopers' besteed. En voor wie in eerste instantie alleen is geïnteresseerd in directe informatie over de 'Gastelse kaart' en de 'Mauritskaart' is dit tekstdeel misschien toch niet zo relevant als de samenstellers van de publicatie blijkbaar aannemen. Daar staat als positief punt tegenover dat deze, op zich niet broodnodige bijdrage, wel erg fraai is vormgegeven. Beschouwd vanuit deze invalshoek kan ik mij er mee verzoenen. Het oog wil per slot van rekening ook wat.

Van overbodigheid is stellig geen sprake in het deel waarin de auteurs ons informeren over de technische achtergrond van beide kaarten. Hier gaat het om beantwoording van de vraag hoe de betreffende kaarten door de landmeters/cartografen tot stand zijn gebracht. De 'Gastelse kaart' blijkt te zijn opgebouwd uit zeven vellen perkament. Bij de 'Mauritskaart' zijn vijfendertig grote vellen papier aan elkaar gelegd. Verder wordt heel precies omschreven hoe de bladen zijn gemonteerd om tot een groter geheel met een gelijke oriëntatie te komen en hoe de kaarten verder zijn afgewerkt. Dit is interessante kost voor iedereen die meer wil weten over de manier waarop omvangrijke regionale kaarten in de zestiende eeuw werden geproduceerd.

Wat de 'Gastelse kaart' betreft, mogen we ervan uitgaan dat dit enorme gebied van vierentwintig kilometer in het vierkant door de cartografen eerst in een aantal hapklare brokken is verdeeld. Gesuggereerd wordt dat de polders de eerste bouwstenen vormden en dat vervolgens de daar tussenliggende ruimtes, bestaande uit schorren, slikken, platen en waterlopen, werden ingevuld. In deze fase zal ook zijn gezorgd voor een goede geometrische basis voor het gebied als geheel, waardoor de onderlinge ligging van de diverse landschappelijke eenheden de werkelijkheid zo goed mogelijk benaderde. Uit de uitleg van de auteurs komt niet zo helder naar voren of bij het karteren van de polders (gedeeltelijk) gebruik is gemaakt van reeds bestaand ouder kaartmateriaal of dat de betrokken polders ten behoeve van de totstandkoming van de kaart in een gefaseerd werkproces helemaal opnieuw zijn ingemeten. Ik kan mij niet voorstellen dat dit laatste zou hebben plaatsgevonden. Gebruik van bestaand materiaal was ongetwijfeld van invloed op de prijs van een dergelijk groot project. Hier zullen de markies en de abt, als betalende partij, zeker oog voor hebben gehad bij de opdrachtverlening. Dat maakt wel duidelijk dat de betrouwbaarheid van de 'Gastelse kaart' – nog afgezien van eventuele cartografische missers van de landmeters zelf – inhoudelijk niet boven alle kritiek is verheven. Met andere woorden, de 'Gastelse kaart' geeft waarschijnlijk niet altijd precies de situatie van 1565 weer, maar verschaft ons op onderdelen wellicht ook oudere informatie. We weten alleen niet precies welke informatie dat zou kunnen zijn. Omdat beide auteurs veel over het gebied weten, ligt hier voor hen een kans voor nader onderzoek.

Weer op een andere wijze doet dit probleem zich voor bij de 'Mauritskaart' uit 1590. Zoals gezegd wordt de basis hiervan gevormd door de 'Gastelse kaart' waarvan Jan Symonsz kennelijk nog een kladexemplaar had bewaard. Bepaalde buitendijks gelegen gebieden op de 'Mauritskaart' vertonen een afwijkend beeld. De vraag is of deze speciaal ten behoeve van de samenstelling van de 'Mauritskaart' opnieuw zijn gekarteerd, zoals de auteurs menen, of dat landmeter Symonsz toch gebruik heeft gemaakt van reeds bestaand ouder materiaal? Gezien de pr-functie van de kaart ben ik geneigd de laatste optie niet uit te sluiten. Temeer omdat de schorren en de platen vanwege de getijdenwerking moeilijker bezocht kunnen worden, laat staan opgemeten. Dat zou veel extra inspanning vragen voor een product waar geen directe financiële voordelen aan waren verbonden. Wanneer de in percelen verdeelde polders zijn gekarteerd, is evenmin bekend. Opmerkelijk is wel dat elk perceel is voorzien van getallen die de perceelgrootte aangeven en in sommige polders ook nummers. Vooral die nummers geven het idee dat zij verwijzen naar bij de kaarten behorende kohieren. Waar die kohieren zich moeten bevinden is een open vraag. Als deze bijbehorende archiefstukken nog ergens opduiken, kan dit mogelijk bijdragen

tot een nadere ouderdomsbepaling van de ingevoegde polderkaarten. Ook hier lijkt mij nog een schone taak voor de auteurs weggelegd.

In het laatste hoofdstuk, gewijd aan de vorming van het polderland, wordt uitgebreid stilgestaan bij alle mogelijke aspecten van de plaatselijke landschapsgenese. Het is een compleet overzicht van de historisch geografische ontwikkeling die dit gebied heeft doorgemaakt. Daarbij wordt niet alleen aandacht geschonken aan de geschiedenis van de op de kaarten zichtbare landschapsstructuren of aan veranderingen in de ruimtelijke patronen, maar wordt ook uitgelegd welke vormende krachten hierop van invloed waren, zoals veranderingen in de fysisch geografische omstandigheden door de eeuwen heen; de optredende wijzigingen in het hydrologische patroon; de gebezigde systemen van landaanwinning ter bevordering van opslibbing; de gehanteerde technieken van dijkenbouw, polderinrichting en nederzettingvorming; de rol van economische factoren zoals de financiële positie van bedijkers, maar ook de betekenis van de politieke constellatie voor de ontwikkelingen die het landschap van noordwestelijk Noord-Brabant doormaakte. In dit kader is ook aandacht besteed aan de dynamiek van de grenzen tussen de hier gelegen heerlijkheden en tussen het graafschap Holland enerzijds en het hertogdom Brabant anderzijds. Naast de zich veranderende natuurlijke situatie komt in dit hoofdstuk dus ook het belang van de maatschappelijke inbedding uitvoerig ter sprake.

Een moeilijk punt van dit hoofdstuk is dat de beschrijving begint in een periode die eigenlijk minder relevant is voor het verkrijgen van inzicht in de landschappelijke situatie in de zestiende eeuw. Dat is de periode waarin dit gebied eerst nog vrijwel geheel bedekt was door veenmoerassen en in de volgende paar eeuwen geleidelijk door de zee overstroomd raakte. De vraag rijst of dit uiterst informatieve hoofdstuk de oorspronkelijke bedoeling van deze publicatie niet overstijgt. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat de auteurs nog eens alles wat zij over dit gebied te weten zijn gekomen uit de kast hebben getrokken. Is deze publicatie nu bedoeld als een boekwerk over de landschapsgeschiedenis van noordwestelijk Noord-Brabant, of is het een toelichting bij de reproductie van twee belangrijke zestiende-eeuwse kaarten van dit gebied, zoals ik aanvankelijk uit de titel van het boek opmaakte? Ik ben er eerlijk gezegd niet helemaal uit gekomen.

Maar is dit geen zout op slakken leggen? Misschien wel. In ieder geval is deze publicatie een mooie aanvulling op het vele wat we al over West-Brabant wisten. Het boek lijkt een voorlopige, uiteraard geen definitieve, afronding te bevatten van onze kennis over een regio die in de jaren zestig van de vorige eeuw in historisch geografisch opzicht tot de minst onderzochte gebieden van Nederland behoorde. Nu is het, mede dankzij de inspanningen van beide auteurs, één van de best onderzochte gebieden geworden. Dit boek ontsluit twee belangrijke cartografische informatiebronnen over dit gebied waarvan tot dusverre geen facsimile uitgave was verschenen. Dit maakt in bredere kring het vergaren van nieuwe inzichten mogelijk. Voor alle belangstellenden is dit boek een kers op de taart!

Paul Kempeneers, e.a., *De Vlaamse waternamen. verklarend en geïllustreerd woordenboek. Deel I: De provincies Antwerpen, Limburg, Vlaams-Brabant en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, Vlaamse afdeling 29. Leuven, Parijs, Bristol, CT: Peeters 2016, 426 pp., ISBN 978-90-429-3343-9, hb.

LAURAN
TOORIAN S

Paul Kempeneers, e.a., *De Vlaamse waternamen. verklarend en geïllustreerd woordenboek. Deel II: De provincies West- en Oost-Vlaanderen*. Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, Vlaamse afdeling 30. Leuven, Parijs, Bristol, CT: Peeters 2018, 533 pp., ISBN 978-90-429-3666-3, hb.

Met het verschijnen van het tweede deel van *De Vlaamse waternamen* is nu deze reeks van drie toponymische (of beter: hydronymische) woordenboeken voor België voltooid. Mijn bespreking van het eerste, Waalse deel door Jean Loicq (*Les noms de rivières de Wallonie*) ver-